

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

УДК

КЫРГЫЗДАРДЫН КАЛЕНДАРДЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Салиева Гүлшайыр

магистрант, Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан

Аннотация

Макалада кыргыз элинин астрономиялык жана календардык билимдерине сереп жасалат. Кыргыздардын календардык түшүнүгү практикалык мааниге ээ болуп, узун алкакта үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүнүн натыйжасында келип чыккандыгын, курчап турган дүйнөдөгү жаратылыш кубулуштарын белгилейт. Кыргыздардын астрономиялык элдик билими жаратылышты жана дүйнөнүн маңызын түшүнүүгө жасаган далалаты деп тыянак чыгарууга негиз бар.

Ачкыч сөздөр: элдик календарь, астрономиялык түшүнүктөр, кыргыз элинин руханий маданияты, кыргыздардагы аңчылык, жыл сүрүү

Шилтеме үчүн: Салиева Г. (2025). Кыргыздардын календардык түшүнүктөрү. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 16-23. DOI: 10.65469/eijournal.2025.2.3

Киришүү

Адамзат ар дайым табияттын кубулуштарына – баарынан мурда Күндүн жылышы менен шартталган жылдын мезгилдерине ылайык келген календарды түзүүгө умтулган. Бирок жаңырганы такай көрүнүп турган Ай да адамдардын турмушунда маанилүү орунда турган. Календарда күн менен түндүн, жыл мезгилдеринин алмашышы, Ай фазаларынын өзгөрүшү пайдаланылат. Убакыт ченинин бирдиги күн менен түндүн алмашуусу – сутка, Айдын Жерди айлануусу – ай, Жердин Күндү толук айлануусу – жыл деп кабыл алынган. Ошондуктан Жердин ар кайсы булуң-бурчунда жашап келген адамдар тарыхтын ар кандай мезгилдеринде түрдүү – ай-күн, ай, күн календарларын түзүп келишкен.

Ай деп мезгилдин Айдын Жердин айланасын айланып чыгууга жакын убакыты аталат. Бул убакытты дүйнөдөгү түрдүү элдер ар түрдүүчө аташып, ал аталыштар негизинен ошол элдердин чарба жүргүзүү өзгөчөлүгү менен байланыштуу болгон. Мисалга байыркы орустардыкын алсак, аларда айдын аталыштары табият көрүнүштөрү менен белгиленип, кээде түндүк жана түштүк аймактарыныкы айырмаланып турган. Мисалы, январь – просинец же сечень, февраль – снежень же лютый, март – березозоль же сухой, апрель – цветень (квитень, красовик), май – травень, июнь – червень (түштүктөгү аталышы изок, изок – чегиртке, июнь – чегиртекелер чырылдап сайроочу мезгил), июль – түндүктө червень, анткени баары кечирээк гүлдөйт, түштүктө липец, липалар гүлдөгөн маал, август – серпень, жнивень (орок менен эгин

оргон маал), сентябрь – вересень (түштүктө вереск (такай көгөрүп туруучу өсүмдүк) гүлдөгөн мезгил), рюин (түндүктө ржаной месяц, б.а. кара буудай жыйноо айы), октябрь – листопад, жовтень (түштүктө жалбырактын саргаюу кези), ноябрь түштүктө листопад, түндүктө грудень, жүргөнгө болбогон жолдордун маалы, декабрь түштүктө грудень, түндүктө студен (суук) деп аталган¹. Айларды ошол айларда келген, сайраган, уя салган канаттуулардын аты менен атоо тажрыйбасы да белгилүү. Алсак, январь – синица, февраль – снегирь, март – торгой, апрель – күкүк, май – чабалекей, июнь – бактек, июль – үпүп, август – булбул, сентябрь – дрозд, октябрь – кара чыйырчык, ноябрь – карга, декабрь – малиновка² деп теңдештирилген мисал да белгилүү.

Мындай тажрыйба кыргыздар үчүн деле жат эмес. Кытайлык кыргыз тарыхчысы, окумуштуу Анвар Байтур белгилегендей: «Эне-Сай кыргыздары бир жылды 12 айга айрып, аларды баш ай (жаңы ай), көрүк ай (2-ай), күкүк ай (3-ай), чилде ай (4-ай), сарыча ай (5-ай), кыргүйө ай (6-ай), мизам ай (7-ай), карача ай (8-ай), казак ай (согум ай, 9-ай), каңтар ай (10-ай), акпан ай (кара ай, 11-ай), чал ай (соң ай, 12-ай) деп атаган. Булардын ичинде «баш ай» жана «нооруз ай» деп да аталган болуп, ар жылдагы жаңы жыл как ошол айда башталган. Кыргыз жыл эсебинде баш ай Шамсыя жаңы эра календары боюнча 3-айдын 22-күнү башталат. Демек, бул жыл эсебиндеги 3-ай кыргыз жыл эсебинде 1-айга туура келет. Кыргыздар ар бир айдын наамын жана асмандагы жылдыздардын бир жыл ичиндеги туңгуч ирет көрүнгөнүнө негизденип, аларды Козу, Өгүз, Арандыз (Жаваза), Күчүк (Саратан), Арстан, Сүмпүлүк, Үлгү (Тараза), Чазан (Чайан), Жаа, Улак (Теке), Көнөк балык деген жылдыздардын наамы менен атаган³». Көрүнүп тургандай, энесайлык кыргыздардын ай аттарында да алардын чарба жүргүзүүсү байкалып турат. Бирок мындай аталыштар кийинки доорлордо өзгөрүүгө учурап, жаңыча аталыштар кабыл алынганын болжоого болот. Муну тилчи-окумуштуу Хусейин Карасаевдин «Накыл сөздөр» аттуу сөздүгүндөгү «Теке айы» деген сөзгө берилген: «Илгерки заманда кыргыздар жылдын айларын өздөрүнчө атаган. 12 айдын тең өзүнчө аты болгон. Илгерки ай аттарынын азыркы ай аттарына туура келиши: үчтүн айы – январь, бирдин айы – февраль, жалган куран – март, чын куран – апрель, бугу – май, кулжа – июнь, теке – июль, баш оона – август, аяк оона – сентябрь, тогуздун айы – октябрь, жетинин айы – ноябрь, бештин айы – декабрь»⁴ деген түшүндүрмөсү да тастыктап турат.

Бирок жогоруда көрсөтүлгөн ай аттары менен азыркы учурдагы ай аттарынын дал келбеген мисалдары бар экендигин да кошумчалай кетсек болот. Мисалы, 1889-жылы Н.И.Гродеков тарабынан жазылып алынган казак, кыргыздарынын ай аттарынан:

Делү - январь (челек-чака)
 Кут - февраль (балык)
 Камал - март (козу)
 Соор - апрель (бука)
 Жүзө - май (эгиз)
 Саратан - июнь (рак)
 Асат - июль (арстан)

¹ Моисеева Н. Время в нас и время вне нас. – Л.: Лениздат, 1991. – 54-б.

² Куликов С. Нить времен. – М.: Наука, 1991. – 5-б.

³ Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1-китеп. – Б.: Учкун, 1992. – 120-121-бб.

⁴ Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 300-б.

Сүмбүл - август (машак)
 Мыйзам - сентябрь (тараза)
 Акрап - октябрь (чаян)
 Коос - ноябрь (жаа)
 Жеди - декабрь (улак)

Айтмакчы, ай календарына негизделген араб ай аттары мында салыштырмалуу түрдө берилди, анткени, маселен, мухаррам айы күн календарындагы бардык айларга акырындап жылып отуруп өтө берет (бул күн календарындагы жылга караганда, ай календарындагы жылдын дээрлик 10 күнгө кыска болушуна багыныңкы).

Жыл сүрүүнүн мындай өзгөчөлүгүн эске албастан, айрым календар чыгаруучулар калпыстык менен араб ай календарынын аттарын кыргыздын күн календарынын ай аттарына жармаштыра беришет.

Ал эми классик акыныбыз Алыкул Осмоновдун согуштан кийин эл арасынан жыйнаган материалдарында:

Кыргызча ай аттары

1. Бирдин айы – январь
2. Жалган куран – февраль
3. Чын куран – март
4. Бугу – апрель
5. Кулжа – май
6. Теке – июнь
7. Баш оона – июль
8. Аяк оона – август
9. Тогуздун айы – сентябрь
10. Жетинин айы – октябрь
11. Бештин айы – ноябрь
12. Үчтүн айы - декабрь⁵

деп берилген. Көрүнүп тургандай, ай аттары өзгөрүлбөгөн менен алардын учурдагы айлар менен дал келиши боюнча эки ача маалымат кеткен.

Жогоркудай талаштуу маселени чечүүдө элдик макал-лакаптардын да өз мааниси бар. Х. Карасаев аларды билгичтик менен колдоно алган. Мисалы, дал ошондой ай аттарынын биринин маанисин чечмелөөдө: «Жалган куран» - кыргыздын колдонуп келген айынын аты. Март айына туура келет. Бул маалда мал төлдөп, айран иче баштаган кез болот. «Жалган куранда жалама айран ичет» деген макал да бар. Илгери жалаң мал асыроочулук менен күн көргөн элге малдын төлдөшү чоң кубаныч болгон. Анткени, дыйканчылык кылган эмес, эгин тартыш болгон. Мал төлдөгөндө айран, кымыз ичип, каймак жеп жыргап калган. Мал төлдөп, уй, бээ туубаса, үй-бүлө ачкалыкка кабылган. Анткени, ал кезде мал арык болот. Союуга жарабайт. Тиричилик акка (сүткө) гана байланыштуу болуп калат. Чын куран апрель айына туура келет. Анткени, «Чын куранда чыңыртип кулун байладык» деген макал бар»⁶ деп белгилейт. Ырасында эле мартта (жалган куранда) малдын жапырт төлдөп, элдин айран-сүткө

⁵ Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. 2-т. – Ф.: Кыргызстан, 1965. – 626-б.

⁶ Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 97-б.

жетип калышы, ал эми апрелде (чын куранда) кымыздан ооз тийип калганга жетерин турмуштан көрүп эле жүрөбүз. Бул өңүттөн алганда Алыкул Осмоновдун версиясы боюнча февраль айында айранга жетип, ал эми мартта кымыздын чыгып калышы чындыкка коошо бербейт.

Кыргыздарда календарь аңчылык, малчылык жана дыйканчылык жүргүзүү мезгилдерине карап бөлүштүрүлгөн. Кыргыздын элдик календарында **беш ай** аңчылык кылынчу жаныбарлардын аты менен аталган: жалган куран менен чын куран – эликтин эркеги, бугу – бугунун же маралдын эркеги, кулжа – аркардын эркеги, теке – тоо эчкисинин эркеги. Бул айлардын аталышынан кыргыздардын байыркы алектенген иши – аңчылык менен болгон байланыш көрүнүп турат⁷. Бул маселеге кыргыздын туңгуч тарыхчысы Белек Солтоноев да кызыгып: «Эмне себептен ай эсебине көбүнчө кийиктерди киргизген?

1. Куран деп кыргыз эликтин текесин айтат. Элик сентябрда (тогуздун айы) жүгүрүп жана токтолот. Жалган куранда жаңыдан бала түйүлөт. Бооз-кысыры жалган, арсар чагы. Ошол себептен жалган куран дейт.
2. Чын куранда бала көтөрүп алган үчүн ал айды чын куран дейт.
3. Бугу баш оонанын аягында ышкырат (ызгырык) дейт. Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп кезген чагы. Бугу айында туулган үчүн бугу дейт.
4. Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада тууйт, андыктан кулжа дейт.
5. Теке бештин айынан 20-сынан абдан озгону 30уна жете кезет. Үчтүн айынын башында жүгүрөт. Бул болоордо 15 күн кеч жүгүрөт. Үркөр тууйт, андыктан кулжа дейт.
6. Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында башы ооган жакка кетип, кезип жүрөт. Ушул себептен баш оона десе керек.
7. Аяк оонада бугунун аягы тынбай маралга кыйгач жүгүргөн чагы болуп (замандын далай оозуна жараша күндөрдө бир аз илгери-кийин жылышы болмогу мүмкүн) калган үчүн бул айды аяк оона десе керек.
8. Тогуздун айы. Көбүнчө кыргыз эң байыркы эски замандан бирөөгө ызаттап мал-бул берсе, кудалыкка мал алып барса, тартуу берсе, тогуздап барган. Маселен, 9 атка байге сайуу, ханга тогуздап тартуу менен баруу (хан тартуусу тогуз деген макал) жана илгерки катындар элечегин тогуз кабат, же жети кабат кылып оронуу ошол адет боюнча бул айды тогуздун айы десе керек.
9. Жетинин айы. Жети ата-бабасын билүү, жети кылым өткөнчө жети атасынан бери турган деп жетини бел кылып эски кыргыздар сүйлөгөн. Ушул себептен жетинин айы десе керек.
10. Бештин айы. Бешенең бештен деп беш санатты артыкчараак көргөн. Ушул үчүн бештин айы десе керек.

⁷ Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. – Ф.: Мектеп, 1990. – 29-30-бб.

11. Үчтүн айы. Үчтөн кийин чүч деп жана үч чапканча таяк көтөрүү, өлгөндүн үчүлүгү, конокко үчтөн бириктирип тамак берүү адеттерин жүргүзө келген мурунтан берки кыргыздын расими. Ушул себептен үчтүн айы деп киргизген чыгар.

12. Бирдин айы. «Туулмак бир, өлмөк бир, сөз бир» деген. Ошондуктан айга киргизилмеги мүмкүн. 1, 3, 5, 7, 9 деп бүткүл баарысын алым кылып эсептеп, так эсептебеген. Маселен, 2, 4, 6, 8, 10 айга кошпогону кыргыз так эсепти жолу туюк, алым эсептин жолу ачык пайдалуу деп билет. Муну тогуз коргоолдун алым коргоолун алып, так коргоолун албагандан билим тажрыйба кылууга мүмкүн. Так коргоолдон туздун (тос сөзү болорго керек) эки коргоолунан башканы жебейт»⁸ деген ойлорун билдирген. Туңгуч тарыхчынын пикирлери кызыктуу болгондугу менен анын негизинен өзүнүн гана жеке жоромолуна таянып тыянак чыгаргандыгы байкалат.

Ай аттарынын маанилеринин тилдик багыты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу Х. Карасаевдин эмгектери өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Анын «Накыл сөздөр» аттуу эмгеги кыргыз тилинин лексикасы боюнча гана жазылган эмгек болбостон, тарых, этнография, маданият, элдик өнөр, этнопедагогика, элдик медицина ж.б. боюнча да абдан баалуу маалыматтарды камтып турат. Андыктан аталган эмгекти түркий тилдүү элдердин биринде да жаралбаган уникалдуу сөздүк катары бааласак жаңылышпайбыз. «Накыл сөздөрдө» кыргыздардын элдик календары боюнча да кызыктуу маалыматтар келтирилген. Алардын бирөөн мисалга алалык:

«Баш оона» - кыргыз элинин илгери колдонгон айынын аты. Азыркы ай эсеби менен салыштырганда – август айына туура келет. Алтайлыктардын тилинде август айы – «күскү куран» деп аталат. «Куран» - «элик». «Оона» тува тилинде – эликтин ургаачысы⁹.

Хусейин Карасаевдин «баш оона» деген айдын атынын маанисин чечмелеп берүүсүнөн кийин изилдөөчү А. Байбосунов белгилегендей кыргыздын элдик календарында аңчылык кылынчу жаныбарлардын аты менен беш ай эмес, **жети ай** аталганы маалым болуп калат, анткени тува тилинде эликтин ургаачысын билдирген «оона» сөзү менен баш оона жана аяк оона деп эки ай аталган. Ошол эле учурда Белек Солтоноев «Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында башы ооган жакка кетип, кезип жүрөт. Ушул себептен баш оона десе керек» деп жоромолдогон пикирдин да негизсиз экендиги айкын болуп калмакчы.

Изилдөөчү А. Байбосунов тарабынан республиканын түштүгүндө, отурукташкан кыргыздар жашаган жерде, жыл мезгилдери төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөнүн белгиленет: жаз – амал – март, соор – апрель, жавза – май; жай – сары атан – июнь, асет – июль, сүмбүлө – август; күз – мийзам – сентябрь, акырап – октябрь, каве – ноябрь; кыш – жат – декабрь, далвы – январь жана хут – февраль. Көрүп турганыбыздай, айлардын айрым аталыштары өзбектерден, тажиктерден жана башка Орто Азиянын коңшулаш элдеринен алынган¹⁰. Алардын бирөөсүн эле мисал үчүн алсак:

«Сүмбүлө айы» - ирандыктардын Күн менен эсептелген жыл эсебинде 22-август менен 21-сентябрга туура келет. Бул түштүк кыргыздарда көп колдонулат. Сүмбүлө - арабдын

⁸ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп. – Б.: Учкун, 1993. – 170-171-бб.

⁹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 66-б.

¹⁰ Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. – Ф.: Мектеп, 1990. – 30-б.

«сөңбеле» деген сөзүнөн, 1. эгиндин машагы; 2. Дева (топ жылдыз). Түштүк кыргыздардын лексикасында ай аттарынын, жыл аттарынын бардыгы да коңшулаш жашаган тажиктерден кирген. Элдин оозеки тилинде сакталып калган. Оозеки тил аркылуу көркөм адабияттардан да орун алган»¹¹.

Жогорудагы чечмелөөдөн көрүнгөндөй, Кыргызстандын түштүгүндө календардын иран-араб, же болбосо мусулман варианты да жашап келгендиги талашсыз.

Кыскача жыйынтыктасак, кыргыздардын ай аттары элдин жашоо тиричилигине, чарба жүргүзүү ыңгайына карата аталыштарга ээ болуп, аларды түрк-монгол жана иран-араб маданияттарынын туундусу катары кароого болот.

Адабияттар

1. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1-китеп. – Б.: Учкун, 1992.
2. Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. – Ф.: Мектеп, 1990.
3. Ботоканова Г.Т. (2017). “Кыргыздардын салттуу астрономиялык билимдери”. Известия ВУЗов Кыргызстана №8, 116-120.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
5. Куликов С. Нить времен. – М.: Наука, 1991.
6. Моисеева Н. Время в нас и время вне нас. – Л.: Лениздат, 1991
7. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. 2-т. – Ф.: Кыргызстан, 1965.
8. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп. – Б.: Учкун, 1993.

¹¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 285-б.

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 16-23

doi: 10.65469/ejournal.2025.2.3

ejournal.ilimbilim.kg

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

УДК

НАРОДНЫЙ КАЛЕНДАРЬ КЫРГЫЗОВ

Салиева Гүлшайыр

магистрант, Ошский государственный университет, Кыргызстан

Аннотация

В статье рассматривается астрономическое и календарное знание кыргызов. Отмечается, что календарное знание кыргызов имеет практическое значение и является результатом многолетних непрерывных наблюдений за явлениями природы в окружающем мире. Есть основания сделать вывод о том, что астрономические народные знания кыргызов являются руководством к познанию природы и сущности мира.

Ключевые слова: народный календарь, астрономические представления, духовная культура кыргызов, охота у кыргызов, круглогодичный цикл

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

УДК

KYRGYZ FOLK CALENDAR

Salieva Gulshaiyr

Master's Student, Osh State University, Kyrgyzstan

Abstract

This article examines the astronomical and calendrical knowledge of the Kyrgyz people. It is noted that the calendrical knowledge of the Kyrgyz people has practical significance and is the result of many years of continuous observation of natural phenomena in the surrounding world. There is reason to conclude that the astronomical folk knowledge of the Kyrgyz people is a guide to understanding the nature and essence of the world.

Keywords: folk calendar, astronomical beliefs, Kyrgyz spiritual culture, Kyrgyz hunting, year-round cycle